

- Синодик Крупицько-Батурицького монастиря // Сіверянський літопис, 1997. № 5.
12. Лазаревський А.М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т.2. Полк Нежинский. К., 1893.
 13. Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. К., 1990.
 14. Настольный энциклопедический словарь, т. III-й (вып. 29–42) (Грация – Канодерон). М., 1894. С. 1632.
 15. Напрестольні Євангелії XVI–XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог. Київ: Видавництво «КВЦ», 2005.
 16. Свенціцький І.С. Початки книгопечатання на землях України. Жовква, 1924. С. 10–23.
 17. Україна – козацька держава. К., 2007.

Михайло Чередниченко (Запоріжжя)
старший науковий співробітник
відділу музейних комунікацій
Національного заповідника «Хортиця»

Згадки про козаків у 7-ій книзі записів Литовської Метрики

7-а книга записів охоплює документи, складені у період правління великого князя литовського Сигізмунда I Старого, які датуються 1506–1539 рр. Вона має назву «КНИГИ СПРАВЪ ПОСЕЛСКИХ ТАК ТЕЖЪ ДАНИН И ИНЬШЫХ ЛИСТОВЪ ПОТОЧЪНЫХ. ЗА ПАНОВАНЬЯ КОРОЛЯ ЕГО М(И)Л(О)СТИ ЖЫКГ□МОНТА СТАРОГО, ПОЧАВШЫ ОТ Р. ТИСЕЧА ПЯТЬСОТ ШОСТОГО(О) АЖ ДО Р. 1513 РОЗНЫХ ДАТ ПИСАНЫЕ». Під вказаним ім'ям книга увійшла до опису Метрики С. Пташицького [5, 82]. Зберіглася вона в копії кінця XVI ст. [2, 29] та була видана в 2011 р. у Вільнюсі. Саме за цим виданням ми спробуємо відшукати та розглянути документи, в яких зустрічаються повідомлення про козаків.

Однак спочатку вважаємо за потрібне навести деякі зауваження стосовно слова «козак», а саме: як воно трактувалося у першій половині XVI ст. На думку професора Краківського університету М. Меховського, що у 1517 р. видав свій «Трактат про дві Сарматії», дана лексема має «рутенське» походження (тобто українсько-білоруське) і означає «холопа, підданого – волоцюгу пішого або кінного». Шановний професор слову «козак» протиставляє іменник «казак», який, на його думку, є татарським. І далі він стверджує, що ці татарські «казаци» на відміну від «козаків» є людьми нікому не підлеглими. А живуть вони за рахунок здобичі, пересуваючись обширними та позбавленими постійного населення степами [3, 72].

Отже, якщо не звертати увагу на вказану відмінність у написанні даної лексеми, можемо говорити про наявність згаданого явища як у житті тюркського кочового суспільства, так і у східнослов'янському осілому.

На думку російського дослідника В. Трепавлова, у другій половині XV ст., коли остаточно розвалилася Золота Орда і наближалася до загибелі Велика Орда у степах півдня Східної Європи, склалася сприятлива ситуація для формування вільних козацьких громад. Далі він припускає, що спочатку вказані угруповання склалися з татар, а згодом у XVI ст., коли в цей регіон почали мігрувати вихідці із слов'янських земель, паралельно з першими почали формуватися загальновідомі об'єднання вільного козацтва – майбутні «війська» на Дону та в Запорозжі [6, 175–176].

Що стосується предмета даної роботи, то ми спробуємо розглянути всі акти 7-ї книги записів Литовської Метрики, в яких згадується слово «козак» або похідні від нього словоформи. В полі зору будемо тримати повідомлення і про козаків татарських, і про козаків, підпорядкованих великому князю литовському. Досліджувати документи будемо за порядком їхніх номерів, які надали актам видавці. А далі будемо намагатися коротенько переповісти зміст кожного такого акта.

Так, документ № 16.3, орієнтовно датований лютим-липнем 1507 р., стосується козаків білгородських. Це лист кримського хана великому князю литовському. В ньому Менглі-Герей повідомляє, що турецький султан виказав задоволення з приводу мирної угоди, яка постала між Кримом та Литвою. Далі в листі сказано про те, що турецький уряд дозволив кримському очільнику переслідувати і карати білгородських козаків, якщо ті своїми нападами будуть завдавати шкоди литовським землям [1, 75].

Документ № 24, датований 1507 р., є посланням Менглі-Герєя до Литви. В ньому хан повідомляє, що один із його слуг на ім'я Шади Чагги, минулої зими втік з Криму. Втікача, начебто, бачили інші ханські слуги в Черкасах. Останні вимагали черкасців видати згаданого Шади, однак черкаські козаки відмовили і відіслали того до Канєва [1, 84–85]. Це послання цікаве для нас не тільки тим, що показує черкаських козаків доволі авторитетною силою на прикордонні, а і тим, що розкриває нам одне з джерел поповнення козацької спільноти українських прикордонних міст. Тобто, ми довідуємося, що лави руського або українського козацтва поповнювалися представниками не тільки християнських конфесій, але і мусульманами.

У документі № 32.1, а саме: в листі кримського хана до великого князя литовського, датованому жовтнем 1507 р., згадуються козаки «ачъсраханьскиє». Останні перехопили та пограбували вісьмох татар, посланих до Криму московським великим князем, а згодом відпустили. Однак далі ця вісімка була захоплена черкасцями. Після чого двох полонених доправили до великого князя, а інші утримувалися в Черкасах. Хан просив литовську сторону звільнити затриманих [1, 99].

Наступні два документи, в яких зустрічаємо згадки про козаків, були складені в часи третьої московсько-литовської війни 1507–1508 рр. І стосуються вони, в основному, висвітлення дій сторін у цій війні. Зауважимо, епізод, в якому згадані козаки напряму, не торкається воєнних подій. Документ № 53, це послання Менглі-Герєя до великого князя литовського Сигізмунда, датоване, орієнтовно, 1508 р., згадує козаків «оштархански(х)». Останні захопили литовського товмача Кулзюмана, який із дипломатичною місією прямував до Криму. Нападники побили слуг, що були з товмачем, та пограбували так звані «упоминки», які литовський очільник пересилав кримському хану. «Упоминки» це своєрідна данина, за допомогою якої литовський уряд намагався запобігти кримським грабіжницьким нападам. Полоненого Кулзюмана нападники спочатку доправили до «Хажторохану», а далі відвели до Азову і продали. Після чого бідолашний товмач якимось чином на кораблі дістався Криму і був доправлений до хана [1, 135]. Документ № 56.1, датований 5 січня 1509 р., є посланням-відповіддю Сигізмунда на попереднє звернення Менглі-Герєя. В ньому переповідається вище наведений епізод із товмачем Кулзюманом та «козаками», які литовською стороною названі «аштарханьски(ми)» [1, 141]. Тематично близьке до двох вище згаданих документів чергове послання кримського хана литовсь-

кому великому князю, датоване 5-м червня 1510 р. В 7-й книзі записів – це документ № 62 -Менглі-Герей згадує горезвісну подорож товмача Кулзюмана та повідомляє, що йому довелося викупити бідолашного товмача за дев'яносто коп грошей, які він позичив у людей. А далі кримський очільник настирно вимагає у литовської сторони відшкодування вказаного боргу. В документі козаки, які захопили товмача, названі «хазтараканьски(м)и» [1, 158].

Наступний документ № 66 орієнтовно датований 1519–1520 рр., тобто часом четвертої московсько-литовської війни та часом, коли кримський хан намагався підпорядкувати собі інші татарські державні утворення, що виникли на місці Золотої Орди. Цей документ є посланням литовського великого князя кримському хану Магмет-Гереву. В ньому серед іншого згадуються білгородські козаки, які захопили литовського посла Яцка Ратомського поблизу Києва та відвели до Білгорода. Кримський очільник, довідавшись про це, наказав розшукати Ратомського та повернути до Литви. Сигізмунд у зв'язку з вище наведеним у цьому посланні висловлює подяку Магмет-Гереву [1, 161].

Документ № 71.1 датується 1509 р. Це послання Менглі-Герей Сигізмунду, в якому згадуються і козаки «хазтараканьский», і козаки черкаські. Перші згадані в контексті їхнього розбійного нападу на кримського посланця, що повертався з Литви разом із литовським товмачем та купцями. Що стосується черкаських козаків, то вони, за словами кримського хана, почавши з весни протягом усього літа завдавали шкоди його підданам поблизу «городка Аслама» (татарське місто-фортеця та переправа на Дніпрі Іслам-Кермень). Одного разу черкаські козаки відігнали півтори сотні коней, які належали мешканцям вище вказаного міста. Скривджені намагалися переслідувати грабіжників і дійшли до Черкас. Хан наказав потерпілим вимагати в Черкасах повернення втраченого, а поки ця вимога не буде задоволена литовською стороною, мешкати у Києві. Даний документ нагадує нам, що татарські міста на Дніпрі, місця татарських переправ постійно були об'єктом уваги представників литовської адміністрації у прикордонних українських містах. Адже саме місцеві урядовці направляли та корегували дії черкаських та інших «руських» козаків, що входили до їхніх поchtів. Крім того, документ акцентує нашу увагу на порі року, в яку руські козаки найбільш активно турбували своїх південних сусідів [1, 170]. Потрібно відзначити, що у вище наведеному документі № 56.1 великий князь дорікав кримській стороні за недотримання умов мирної угоди, а саме: за укладання сепаратного миру з Москвою та за напади на українське прикордоння [1, 142]. Отже, можливо, дії черкаських козаків, про які доповідає документ № 71.1, були відповіддю на кримську підступність, або козаки були направлені до Іслам-Керменя, щоб попереджати можливі татарські виправи на литовське прикордоння.

Наступні два документи №№ 81.1 та 81.6 датовані 10-м травня того ж 1509 р. Перший є посланням кримського хана Менглі-Герей, а другий – посланням його сина та спадкоємця Магмет-Герей до Сигізмунда. В документах згадуються білгородські козаки, що влаштовували напади на литовських прикордоння. Згадується також виправа Магмет-Герей на білгородських козаків, яка відбулася минулої зими та яку автори послань подають як покарання білгородських козаків за напади на Литву [1, 185; 5, 189]. У першому документі зустрічаємо цікаву пропозицію Менглі-Герей киявському та черкаському «воеводам» про те, щоб останні напра-

вили Дніпром «чайки з добрими молодцями», яким кримські очільники збиралися передати жінок та дітей тих білгородських козаків, що були захоплені під час каральної виправи Магмет-Герей. Документ № 81.1 є першим, де зустрічаємо слово «чайки», яким названо дніпровські човни. Крім того, у першому документі знову згадується з новими подробицями горезвісна пригода литовського товмача, якого правда названо «Кутлю Заманом». А саме: повідомляється, що його викупили кафинські купці за чотири з половиною тисячі алтин і доправили до хана, останній виступив гарантом відшкодування вказаного боргу. Тому Менглі-Герей підганяв литовську сторону з пересилкою йому вказаної суми [1, 186].

Наступні документи №№ 88.3 та 88.6 стосуються дипломатичної місії в Крим у 1510 р. великокнязівського товмача, якого названо Макаремцем.

Документ № 88.3, датований 10 липнем 1510 р., є посланням із Криму від особи, наближеної до ханської родини, на ім'я Бабашик, якого названо богомольцем. Лист було направлено польсько-литовському монарху Сигізмунду. В листі серед іншого згадується Очаків (на той час місто належало кримському хану), в якому, за словами автора, перебуває багато козаків. Останні наносили багато шкоди литовським землям, їм вдалося захопити та привести в Очаків великокнязівського слугу. Про звільнення останнього клопотав сам Сигізмунд. Формально ці козаки повинні були підпорядковуватися хану, який на той час, начебто, був у мирі з Литвою та Польщею. Тому Менглі-Герей, демонструючи свою прихильність до миру з Сигізмундом, особисто прибув до Очакова, відшукав вказаного бранця, звільнив його та покарав очаківських козаків [1, 200].

Документ № 88.6, датований 23 листопадом 1510 р., на відміну від попереднього, згадує не татарських, а вже литовських або «руських» козаків. Це запис у великокнязівській канцелярії інформації, яку зібрав на ханських землях литовський товмач Макарець, тобто, ми маємо звіт про розвідувальну місію одного з литовських дипломатів. Він повідомляв, що його інформатори попереджали великого князя не вірити ханським розмовам про мир та доводили, що найзд на литовські землі ханських синів був погоджений з Менглі-Гереем. Крім того, інформатори наполегливо радили, щоб монарх сам із військом рушив до Києва на захист своєї землі. Кілька повідомлень із даного документа стосуються діяльності литовських козаків. По-перше, повідомляється, що хан наказав Магмет-Герейу взимку зі своїми людьми перейти льодом Дніпро в районі Очакова, зруйнувати старе місто та мурувати «Новий Очаків» на руському боці Дняпра «у Стрелици», де Буг у Дніпро влив. По-друге, сказано, що проти міста, яке літом мурували, на острові збудують «бійницю» з гарматами. Між фортецею та бійницею через Дніпро натянуть ланцюги, щоб литовські люди не могли ходити Дніпром ні вниз, ні вгору. На жаль, не зовсім зрозуміло, що «місто муроване цього літа» – це Очаків чи інша якась татарська фортеця. Що стосується обмеження судноплавства то, на нашу думку, воно, у першу чергу, було направлено проти козаків, хоча в цьому місці документ їх не згадує. І по-третє, у повідомленні йдеться про річку, названу «Яримова», яка у Тавані обійшла навколо острова та впала в Дніпро. Тією річкою прокрадалися, як сказано в документі, мимо міст татарських козаки «твої милості», тобто литовські. Так, наступної весни хан наказав вказану річку переплести ліскою (щось на зразок тину із хмизу) та загатити каменем, щоб перекрити козакам хід [1, 202]. Як бачимо, даний документ доволі багато дає нам інформації

стосовно активності литовських козаків у Пониззі Дніпра вже у перше десятиліття XVI ст. Тому не випадково кримський уряд запланував низку заходів, які б могли обмежити цю активність. Також повідомлення показує нам тактичні прийоми, які козакі застосовували для проходження татарських фортець у Пониззі Дніпра. Про жах, який наводили на татар у пізніші часи низові козакі, що влітку та восени плавали човнами Дніпром, оповідає посол Стефана Баторія до Криму Мартін Броневський [4, 338]. Крім того, донесення Макарця поповнює наші знання в галузі топографії Пониззя Дніпра.

Наступний документ № 96 датується 28 травнем 1511 р. і є листом великого князя литовського до молдавського господаря. В ньому Сигізмунд переповідає повідомлення, надіслані з Молдавії, та дякує за інформацію. Серед іншого, в листі згадується якийсь перекопський царевич, що з військами підійшов до Дашова (Очакова?), і навколо якого скупчилися козакі, напевно, татарські [1, 214]. Слід розуміти, що інформація про скупчення татарського війська викликала небаби яке занепокоєння в сусідніх землях. А ще, можливо, це є повідомленням про виправу до Очакова Магмет-Герей, щодо планування якої попереднього року розповідав Макарець.

Далі ми маємо три документи за 1512 р., в яких згадуються татарські козакі. Перший є листом Магмет-Герей до Сигізмунда, це документ № 129, датований 6 квітнем 1512 р. Два наступні є посланням Менглі-Герей, це документи №№ 132.2 та 133, датовані 9 липнем 1512 р. Перший – послання до великого князя литовського, а другий – послання до панів ради Великого князівства Литовського.

У документі № 129 Магмет-Герей повідомляє, що він з підконтрольними йому людьми вирушив у похід на Московські землі, хоча частина його супутників, послаючись на великі втрати, які зазнали взимку, пропонувала пустошити землі Литви та Польщі. Однак до цього Магмет-Герей, доводячи свою лояльність Сигізмунду, відправив свого сина до Сигізмунда в якості заручника. Заручник із роду Герейів був певною гарантією спокою на литовсько-кримському прикордонні. Далі царевич повідомляв, що у Білгороді залишилися білгородські козакі, непідконтрольні йому, з п'ятьма сотнями коней [1, 258]. Цим повідомленням царевич хотів відвести від себе підозри у недружніх намірах, які могли скластися у литовської сторони у випадку нападів білгородців на руські землі Великого князівства.

Слід нагадати, що татарський напад на землі Литви та Польщі у 1512 р. в тому ж місяці квітні відбувся. Велике татарське військо пустошило землі Волині та Галичини, поки литовсько-польські війська під орудою Костянтина Острозького не розбили його під Вишневецем. Є повідомлення, що цю татарську виправу очолював сам Менглі-Герей [7, 104]. Крім того, в тому році ще кілька разів татари уже меншими силами пустошили українські землі.

Повертаючись до документів №№ 132.2 та 133, які хронологічно відносяться до часу після Вишневецької битви, ми довідуємося, що сам хан спростовує участь у цій виправі. За його словами, татарське військо, розгромлене під Вишневецем, вийшло з-під ханського контролю, хоча в ньому, правда, були і його люди. Однак ні сам хан, ні його син Магмет-Герей не були причетні до цієї виправи. Більше того, хан стверджує, що, начебто, у попередньому листі попереджав про непідконтрольне йому військо та небезпеку, яку воно несе королівським землям [1, 269]. Козакі, які згадані в цих посланнях і які пустошили в той

рік з іншими татарськими військовими загонами литовсько-польське прикордоння, ханом визначаються як люди, що служили майбутньому турецькому султану Селіму I. Вони виходили із землі, названої Добрихія [1, 265] або Добрита, а також із Білгорода [1, 269].

Ймовірно, козаки з Добрихія або Добрита під ім'ям «добрицьких» згадуються і в наступному документі № 158.3, датованому 26 травне 1514 р. Це лист Сигізмунда до Станіслава Скіндера та Григорія Громики. В цьому документі серед іншого повідомляється, що з Орди вийшов князь татарський Абдрагман із невеликим загоном та козаками очаківськими та якимись «добрицькими» і розташувався поблизу Черкас. Пізніше Абдрагман зі своїм почтом та Остафій Дашкович зі своїми людьми вирушили пустошити московські землі [1, 302]. Слід нагадати, що з 1512 р. тривала вже четверта за черту століття литовсько-московська війна.

Татарські козаки згадані і в наступному документі № 167.1, датованому червнем 1514 р. Це присяжний лист Менглі-Герей, Магмет-Герей та інших царевичів, яким підтверджувалася угода із Сигізмундом. Козаки згадані в наступному контексті. Кримський хан дозволяв литовським купцям в «Кочобееви» брати без оплати сіль і везти її до Києва, Луцька або інших міст під охороною ханських людей. Останні повинні були забезпечити купців і в «Кочобееве», і у полі від, як сказано в документі, «казаков наших» [1, 314].

Схожим на попередній є і наступний документ № 171, датований 29 жовтнем 1514 р. Це так званий «докончальний» лист Менглі-Герей, Магмет-Герей та інших царевичів Сигізмунду. В ньому серед іншого дається гарантія дотримання угоди, згідно з якою литовські та польські купці на землях кримського хана, а кримські купці в Литві та Польщі, сплативши мито, мають змогу торгувати. І ніхто не може нанести шкоди ні особі купця, ні його здоров'ю, ні його товарам. Менглі-Герей гарантував, у разі, якщо хтось із його «синів або їхніх синів, або улани, князі і мурзи, і козаки наші» завдадуть шкоди купцю, або відберуть його товар, скривдженому купцю повернення втраченого та відшкодування збитків. Хан також виказував впевненість, що литовсько-польський монарх у подібній ситуації буде діяти аналогічно [1, 329].

Наступний документ № 177.1 датовано 24 травнем 1516 р. Це присяжний лист нового кримського хана Магмет-Герей, що заступив місце свого покійного батька Менглі-Герей. В документі згадуються білгородські козаки. Відповідаючи на лист Сигізмунда, в якому останній вимагав відшукати і повернути бранців, захоплених білгородськими козаками на українських землях, Магмет-Герей виправдовувався тим, що він ще не зовсім повністю почуває себе на царському місці. Крім того, білгородські козаки хоча формально його підлеглі, однак, саме місто Білгород не належало кримському хану, тому останній був безсилий у тому місті відібрати полон. А ще він запевняв Сигізмунда, що білгородські козаки є і його ворогами, і вони знають про відношення Магмет-Герей до себе, тому не ведуть полон до Криму. На закид великого князя литовського стосовно того, що діями білгородських козаків керує один із царевичів Герейів, якого названо «Алік солтаном», Магмет-Герей стверджує, начебто, останній і йому завдав шкоди, після чого покинув Крим і приєднався до білгородських козаків. Тому «Алік солтан» є таким же його неприятелем, як і неприятелем Сигізмунда. Магмет-Герей радив підсилити сторожу литовського прикордоння, щоб «Алік солтан» з білгородцями не завдав більшої шкоди [1, 339].

Документ № 179, датований 17 або 18 червнем 1516 р., є присяжним листом великого князя литовського та короля польського Сигізмунда у відповідь на присягу Магмет-Герей. В ньому литовський очільник подякував своєму кореспонденту за попередження стосовно недобрих намірів «Алік солтана» та очолюваних ним білгородських козаків щодо українських прикордонних земель. Далі Сигізмунд обіцяв, якщо «Алік солтан» або хтось із білгородських козаків потрапить до його рук, то він відправить їх до Криму. Натомість, якщо вказані неприятели потраплять до рук хана, то король вимагав їхнього покарання від Магмет-Герей. А якщо серед них будуть ті, хто має провину лише перед литовською стороною, то хан відішле їх до Литви. Крім того, вимагав від Магмет-Герей повертати захоплених у полон мешканців Литви та Польщі [1, 342].

Наступний документ № 187.1, датований 25 березнем 1517 р., є листом Магмет-Герей, в якому кримський хан повідомляв про те, що відправляє велике військо на чолі зі своїми синами на московську державу. Адже в той час продовжувалася четверта литовсько-московська війна. Серед очільників війська згадується Алп-Герей, це, ймовірно, «Алік солтан», який згадувався у попередніх документах. Тобто, Магмет-Герей помирився із своїм сином. Що стосується козаків, то в цьому документі хан знову попереджав короля про небезпеку литовському прикордонню від білгородських козаків [1, 354].

У документах №№ 195 та 196 зустрічаємо вже повідомлення, що стосуються козаків черкаських, тобто литовських або руських. Перший документ датовано 13 груднем 1519 р., другий датується 1520 р. Обидва документи є листами великого князя литовського Сигізмунда до кримського хана Магмет-Герей. За змістом документи майже тотожні, хоча в другому додане обґрунтовану відмову литовської сторони на вимогу хана, який зажадав, щоб було виплачено так звані упоминки за ті роки, коли їх не присилали. Король, пригадуючи татарські наїзди минулих років, слушно зауважував, що у ті часи кримці наносили литовській скарбниці такі збитки, сума яких могла дорівнювати кільком річним виплатам упоминків. Далі литовська сторона пропонувала зробити правилом, що за той рік, коли кримці пустошили королівські землі, упоминки не виплачуються [1, 371–372]. Щодо повідомлень, в яких згадуються козаки, то вони ідентичні цим документам. У листах, переповідаючи слова з послання кримського хана, сказано, що «наші люди» приходили під Очаків, де побили чабанів ханських та забрали кілька тисяч овець. А цього літа козаки черкаські погромили татарські улуси, що стояли по Дніпру, багато людей побили та забрали жінок та дітей. Треба зауважити, що хоча в нападі на очаківських чабанів конкретно козаки не згадуються, однак, на наш погляд, подібна акція в ті часи без них не могла відбутися, і вони обов'язково були присутні серед «наших людей». У відповідь на це кримські князі, улани, мурзи та все посольство без дозволу свого царя пішли війною на литовське прикордоння [1, 367; 1, 370]. Трохи далі в листах король знову повертається до козаків і нарікає Магмет-Герей, що якби той відразу повідомив про цей інцидент, литовська сторона провела би розшук серед козаків, покарала винних та повернула нагробоване [1, 369; 1, 371].

Наступний документ № 203.2, датований 21 жовтнем 1520 р., є присяжним листом Магмет-Герей та його сина королю польському. В ньому двічі

згадуються козаки татарські, тобто підлегли хану. Перший раз цар обіцяє, що ніякої кривди не буде польським та литовським купцям, які прийдуть до кримської держави у торгових справах, від його дітей, князів, уланів, мурз та «козаків наших». В разі, якщо вище наведене зобов'язання не буде дотримано, то хан обіцяв компенсувати збитки. І трохи нижче Магмет-Герей обіцяє, що державам, містам, селам та людям Сигізмунда не буде завдано шкоди ані ним самим, ні його дітьми, уланами, князями, мурзами, всіма його підданими та його козаками [1, 386].

Документ № 204.1, датований 21 жовтнем 1520 р., є листом Магмет-Герей до Сигізмунда. В ньому згадуються козаки «поднепрские», тобто литовські, або руські. Однак нічого нового стосовно козаків він не додає. Так, у ньому йдеться про напад козаків на кримське місто та улуси, про відгін козаками татарських коней та овець. Скоріше це повідомлення розповідає про той напад литовських людей на очаківських чабанів та татарські улуси, що стояли по Дніпру, про які йшлося у попередніх двох документах. Крім того, ще раз згадуються литовські козаки та їхні дії, які Магмет-Гереем вважає однією з причин татарських наїздів на українські землі [1, 387].

У листі Сигізмунда до Магмет-Герей документ № 227 датований 1522 р., в якому згадуються козаки білгородські та очаківські, тобто татарські. Литовський князь, переказуючи повідомлення з листа кримського хана, виказує слова вдячності за те, що Магмет-Герей погромив та покарав білгородських і очаківських козаків, які спустошили українські землі [1, 417].

Окрім того, в листі згадуються так звані, князі козацькі які вигнали царя свого, забрали його дружину та з п'ятдесятьма тисячами своїх людей виказали бажання перейти у підданство Кримського царя [1, 417]. Князі козацькі згадані і в документі № 226. Це лист Магмет-Герей до Сигізмунда, датований 1522 р. Кримський хан навіть наводить ім'я двох козацьких князів і розповідає, що вони прогнали свого царя, та з п'ятдесятьма тисячами своїх людей бажать піддатися під руку Магмет-Герей. Далі автор листа каже, як тільки козацькі князі прийдуть до нього, він візьме у них коней та відправить у подарунок королю, бо дуже гарні у них коні [1, 416]. Ймовірно, князі козацькі зі своїми людьми – це ногайська орда, що саме в ті часи вийшла з під контролю астраханського хана.

Наступна згадка про руських козаків зустрічається в документі № 249. Це послання великого князя до панів ради литовських, датоване 1525 р. Документ великий за обсягом і доволі інформативний. В ньому висвітлюються виклики, які постали перед Литвою на міжнародній арені. Серед іншого, Сигізмунд повідомляє про план залучення козаків до військової служби, направленої на захист південних кордонів держави. З послання можна дійти висновку, що в одному зі своїх попередніх звернень литовський монарх пропонував, щоб рада Великого князівства наказала державці речичькому Семену Полозовичу та пану Криштофу Кмитичу зібрати загін козаків. А далі із цією козацькою ватагою вказані пани повинні були відправитися на Низ Дніпра. Мета експедиції полягала в тому, щоб перешкодити кримцям вільно переправлятися через Дніпро та спустошити руські землі. Князь пропонував забезпечити цих козаків жалуван-

ням, а саме: надати їм «несколько десятъ копь грошей и сукон». Далі в документі йдеться, що Семен Полозович та Криштоф Кмитич зібрали таки значний контингент козаків, з яким певний час мешкали в Києві, очікуючи обумовлених грошей та сукон. Однак пани, рада не спромоглися зібрати та відправити жалування. Тому частина козаків розійшлася, а невелика кількість їх «малий почт» пішла із згаданими урядовцями на «низъ Днепромъ до Киева и далей до Тованя на службу нашу ... и тамъ будучы послуги своее намъ немало вчынили, и тыхъ людей неприятелей всихъ татаръ, которыи в паньстве нашомъ были, тыждень черезъ Днепръ не пропустили и на каждый деи день з ними битву мевали и многихъ деи их били, а иншии деи сами тонули, которая жъ послуга ихъ намъ добре вдячна есть». Далі в листі пропонувалося панам раді розглянути можливість утримувати «тисячу, або две людей нашихъ козаковъ на Днепре». А для цього, як сказано в документі, обрати гідну особу зі шляхти, якій наказати «скоро по Великодні до Киѳа їхати і козаків збирати», а далі «козаки по Днепру на перевозехъ розложити». Панам пропонувалося на найближчому сеймі розглянути питання забезпечення дворян та козаків, що будуть охороняти литовські землі від татарських спустошень, жалуванням [1, 451–452].

Наступні два документи за № 283 та 285 згадують козаків литовських або руських. Перший із документів є листом великого князя московського Василя III до великого князя литовського, який написано у період з 8 грудня 1529 до 3 січня 1530 р. Другий документ є відповіддю литовської сторони на послання московського монарха. Його датовано 3 січнем 1530 р. Документи показують доволі складні відношення між країнами, що менше ніж за півстоліття пережили чотири війни. А на момент появи даної переписки перебували у стані перемир'я, яке використовували, ймовірно, для підготовки до наступної схватки. Та поки мовчали гармати, вони намагалися нанести шкоду один одному іншими засобами. Так, документи переповідають про перешкоджання Литви дипломатичним контактам Московської держави з третіми країнами (в даному випадку – з Молдовою). Вільно користувалося тим, що московським послам та дипломатам, які поверталися до своєї столиці, потрібно було рухатися по землях Сигізmunда, де їх могли очікувати різні неприємні несподіванки. Із згаданих листів ми довідуємося про те, що московський посол, який повертався з Молдови, на шляху з Орші до Дубровни «у Пречистое на Зарубе» був пограбований. В документі сказано, що нападниками були дубровенські козаки, причому їхніми діями керував пречистенський піп. Грабіжники забрали п'ять коней та одну кобилу, яких московит придбав у Молдові. Далі йшлося про те, що московська сторона зверталася до намісників Орші та Дубровни з вимогою видати награбоване, однак задовільної відповіді не отримала. Ще повідомлялося, що три коня бачили в табуні дубровенського «воеводки» [1, 497–498]. В литовській відповіді наприкінці додано, що великий князь, коли довідався про інцидент, то розпорядився відшукати і повернути награбоване, а також покарати грабіжників [1, 502]. Як бачимо, в даному випадку козаки руські діють не там, де ми звикли їх бачити, не на Пониззі Дніпра, а в його горішній частині, на сучасних білоруських землях. А епітет «дубровенські» свідчить про те, що козаки або проживали в Дубровні, або підпорядковувалися наміснику вказаної волості.

Документ № 371 датовано 2 червнем 1539 р. Це послання Сигізмунда до кримського хана Сахіб-Герейя, в якому литовсько-польський володар наполегливо пропонує кримській стороні поновити присягу, щодо союзницької угоди. При цьому в документі згадуються козаки спочатку черкаські, тобто литовські або руські, а згодом і татарські, піддані Герейів. З документа ми довідуємося, що черкаські козаки «злодейским обычаем» на дніпровській переправі напали на кримського гінця і завдали йому поранення та пограбували. Сигізмунд повідомляв, що коли він дізнався про цей випадок, то наказав відшукати винуватців та затримати їх. Що і було виконано, хан у свою чергу вимагав, щоб затриманих доправили до нього. Литовська сторона погоджувалася на це, та за її словами, довго не могла виконати кримську вимогу, бо не було з ким відправити, тобто, не було на той час у Литві представника хана. Та врешті, винуватців, начебто, було відправлено до Криму, після того як Вільно відвідав черговий кримський гонець. Сигізмунд, завершуючи розповідь про цей епізод, відзначає добру волю литовської сторони під час вирішення інциденту та виказує сподівання, на те що хан зі свого боку приборкає своїх людей та своїх, тобто татарських козаків, які шкодять королівським землям та підданам [1, 604–605].

Як бачимо, в 7-й книзі записів Литовської Метрики виявлено тридцять два документи, в яких присутні слова «козак» або «козацький». Останні мають наступні номери: 16.3, 24, 32.1, 53, 56.1, 62, 66, 71.1, 81.1, 81.6, 88.3, 88.6, 96, 129, 132.2, 133, 158.3, 167.1, 171, 177.1, 179, 187.1, 195, 196, 203.2, 204.1, 226, 227, 249, 283.1, 285, 371. У даному виданні невелика частина документів, лише вісім, стосується козаків литовських або руських. Вказані акти мають № 24, 71.1, 88.6, 195, 196, 204.1, 249, 371. У більшості повідомлень йдеться про козаків, що були реально або номінально підконтрольні іншим тюркським володарям Східної Європи. Основна маса актів розповідає про, так би мовити, мілітарну активність козацтва. Повідомлень про внутрішнє життя козацьких спільнот у даній книзі зовсім мало.

Джерела та література

1. Lietuvos Metrika. Kn. 7: (1506 - 1539): Užrašymų knyga 7. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. 1012 p.
2. Бережков Н.Г. Литовская Метрика как исторический источник. М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1946. 180 с.
3. Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях. Сокровенное сказание монголов. Рязань: «Александрия», 2009. 512 с.
4. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) Мартина Броневского // Записки Одесского общества истории и древностей, Т. VI. Одесса: вь гор. тип. сод. Х. Алексомати, 1867. С. 333–367.
5. Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской Метрики. СПб: Типография правительствующаго сената, 1887. 280 с.
6. Трепавлов В.В. Тюркское казачество во время и после распада Золотой Орды // Казачество в тюркском и славянском мирах. Казань: Институт археологии им. А.Х. Халикова АН РТ, 2018. 804 с.
7. Хроника Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей. Т. 32. М.: Издательство «Наука», 1975. С. 15–127.